

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נד, תשס"ג-תשס"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עצת הזחל וזהות תרבותית

כשאליס בארץ הכאוס – היא ארץ הפלאות – מרגישה שזהותה מתערערת ושוב אינה יודעת מי היא, היא בודקת את עצמה דרך טקסטים שלמדה בבית הספר על פה. העובדה שהם יוצאים לה "אחרת" היא העדות לכך שהיא משתנה, ושהדברים אינם כתמול שלשום. הטקסטים שלמדה אליס הם סימן ההיכר לזהות תרבותית של עם ושל מעמד: הם המכנה המשותף הראשוני לשכבה המשכילה של זמנה, תוצר בית הספר הוויקטוריאני "הטוב". מכיוון שכך, הפְּרודיות שעושה עליהם לואיס קרול מובנות מיד לקהל הקוראים שלו, ומשמשות מקור לצחוק ולשעשוע: כי גם ההומור אפשרי רק אם יש מכנה אסוציאטיבי משותף.

ברבות הימים הפך הטקסט של "אליס" עצמו לחלק מהמכנה המשותף של התרבות האנגלית והעולמית. הוא אחד הטקסטים המצוטטים ביותר בתרבות המערב, ומשמש השראה לאינספור טקסטים אחרים, המתבססים עליו, מעבדים אותו, מאמצים אותו לפי צורכי הזמן והמקום. שינוי טקסטים מוכרים, כבמקרה של אליס וקרול, מבטא, כאמור, את שבירת הנורמות הקיימות, את סופו של עידן ותחילתם של זמנים חדשים. כי כך מתקשרת התרבות: דרך צורות המוטבעות בזיכרון המשותף, כלומר דרך טקסטים.

איך מנחילים טקסטים באופן שהם נהפכים לחלק מן התודעה התרבותית? קוראים אותם, לומדים אותם, שרים אותם, מעבירים אותם ממדיום למדיום, מפרשים אותם מחדש, מעבדים אותם וגם – לומדים אותם בעל פה. בית הספר הוויקטוריאני של אליס אינו בית הספר היחידי המשנן טקסטים לתלמידיו. השינון הוא אמצעי לימוד עתיק ומקובל בתרבויות רבות, והוא מופעל כאמצעי זכירה בתקופה שבה הזיכרון מוכשר לכך במיוחד: שנות בית הספר. לא פעם הייתי עדה למפגשים של יוצאי הגימנסיה הרוסית, אשר במרחק שני דורות מבית הספר תִּקְשְׁרוּ זה עם זה מקצות תבל בשורות משירי משוררים ששיננו בכיתה בילדותם. זה שנים שהאחד חי באמריקה, השני באוסטרליה, השלישי בישראל – אבל הם צוחקים מאותן הבדיחות, מצטטים את אותם הפתגמים,

* רשימה זו נתפרסמה לראשונה במוסף "תרבות וספרות" של "הארץ", כ"ה בתמוז תשס"ג (25 ביולי 2003).

משתמשים באותם מושגים. שינון הטקסטים על פה לווה אצלם באהבה לשפה ולשירה שהזינה אותם כל חייהם והציבה בפניהם נורמות של יופי וערכי רוח. פעולה דומה פעלו על התלמידים שיעורי המקרא שלוו ב"בקיאות" בבית הספר התיכון שבו למדתי אני. השינון שנדרש מאתנו היה חלק בלתי נפרד מעיון שיטתי, בירור לשוני, פרשנות וניתוח ספרותי. עם הפירוש והשינון הופנמו מושגים: "לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה" – זוהי אהבה. "עמך עמי ואלוהיך אלוהי" – זוהי שותפות גורל. "כצל סלע כבד בארץ עיפה" – זוהי תחושת הרווחה, שמחת ההקלה ורגש התודה המודגמים בחוויה של נוף מוכר: הליכה במדבר בשמש הקיץ, הקיץ הצהוב, השדוף, צחה הצמא של ארץ-ישראל. ועם המושגים הופנמה, כמובן, המוסיקה של השפה, ונחרטו התמונה והסיטואציה המלוות את הכתוב – לתמיד.

ולא תמיד הבנת הנקרא היא התנאי לזכירתו. פעמים התהליך הפוך: עצם השינון מקנה את צורות הביטוי שמובנן עודנו סתום או מעורפל, והצורות הצצות ועולות מנבכי הזיכרון לובשות משמעות לאחר מכן, בשעה הנכונה ובהקשר המתאים. "בני, אבשלום, בני, בני, אבשלום, מי יתן מותי אני תחתיד, אבשלום, בני, בני" – מובן לילד בית ספר הבנה תאורטית למדי; לא כן-להורה, שהחיים מטיחים בפניו את הפסוק בכל כובד מטענו הרגשי עשרות פעמים בהקשרים שונים. ויש שהזיכרון ששינן צירוף מילולי – צורה של אמירה – מעלה אותה, והחיים מעניקים לה משמעות חדשה, לפעמים הפוכה מן המקורית: משמעות ציבורית, כבמקרה הנודע של "לא תחסום שור בדישו", או משמעות אישית עמוקה, הרת גורל.

אני זוכרת את השיעור בספרות, כשלושה חודשים לאחר עלותי ארצה, כאשר המילים היו עוד אפופות ערפל, "התקווה" התקשרה לדלעת ("תקווה", ברוסית היא "דלעת"), ואני ילדה מוזרה קמתי לדקלם על פה את "שלוש רב שובך", כנדרש, בלי להבין מילה: איזו ציפור? מה פירוש "שובך"? מי מדבר אליה? "יפה! שבי, ציפורה נחמדת", קרנו פני המורה אליי קבל עם ועולם. ואני הבנתי: ילדה מוזרה היא דווקא ציפור נחמדת, ויש לה כאן בית, גם אם היא באה מרחוק; אדרבה, חיכו לה כאן, כי קולה ערב הוא. ברגעי חסד היו השורות המצוטטות הללו תמצית הציונות שלי, תמצית ההיקלטות וההתקבלות שלי, ואין זה משנה כלל אם חל כאן היפוך הסיטואציה המקורית של ביאליק בתוך ציפור הנפש המבקשת להשתייך.

צורות הביטוי המופנמות בזיכרון הן סימני הזהות המפרידים בין תרבות לתרבות, גם כשיש, כביכול, דמיון ביניהן. "אבל הקופסה נפתחה בנקל" אומר הרוסי בעקבות קרילוב, לציון פתרון פשוט, ורואה תיבת תכשיטים הנפתחת בלי מנועל ובלי מפתח; "Easy as a pie" אומר האנגלי לעניין דומה, ורואה פשטידה.

"צאן מרעיתו" אומר המקרא ואנחנו רואים כבשים. "צאן מרעיתו" מתרגם האסקימואי ורואה איילים.

השינון כאמצעי הפנמה של טקסטים אינו לימוד מוכני ועקר, כפי שסבורים, ואינו מכשיר זכירה פרימיטיבי כלל: השינון מבוסס על ההנחה שזכירה ביודעין הופכת לזכירה לא מודעת, המעצבת את ממד העומק של התודעה. הטקסטים שמשננת החברה בשחר החיים, אופיים, יופיים, רמתם ההגותית או המוסרית – קובעים את מאפייני הזהות התרבותית שלה. ואין זיכרון חי ורב עצמה יותר מזיכרון המוקנה בשינון טקסט אהוב.

נפלאה פעולתו של הזיכרון המשנן: הוא מעניק לשפה הפנימית מכמנים של צירופי מילים ואשכולות ביטויים והקשרי צלילים ומראות דימויים מהדהדים, שכבת משמעות על שכבת משמעות, דור אחר דור ברצף של צורות – דרישות שלום רחוקות ממי שיצרו אותן, ככף יד ילד קדמון המאירה מקיר מערה אפלה, או כמו שמתאר אמיר גלבוע:¹

...עתה אֶלְחֹץ כִּף יָדִי אֶל קְלַפֵּת הָעֵץ. אֶפְשֶׁר עוֹד
לִפְנֵי שְׂיִירֵד הַגֶּשֶׁם יַעֲבֹר כָּאֵן מִי אַחֵר וְיִלְחֹץ
גַּם הוּא כִּף יָדוֹ אֶל קְלַפֵּת הָעֵץ וּבְלִי
דַּעַת יוֹסִיף מִנֶּעַ אֲוִיר עַל גִּבִּי מִנֶּעַ אֲוִיר.
וְאַחֵר יָבוֹא הַגֶּשֶׁם, וְכָל הַמִּנְעִים עִמּוֹ יִגְלֹשׁוּ מִטָּה אֶל
אֲדָמַת גִּזַּע הָעֵץ וְיִסְפְּגוּ בְּאֲדָמַת גִּזַּע הָעֵץ וְיָבוֹאוּ בְּשָׂרָשִׁים וְיַעֲלוּ
בְּגִזַּע וּבְעֵנָפִים וְיִמְלְאוּ אֶת הָעֵלִים יָרְקוֹת
חֲדָשָׁה...

מה אפוא מאפייני הזהות התרבותית של החברה בישראל? מהי נבחרת הטקסטים המפעילים את התודעה שלה? מה מפנימים תלמידי בתי הספר? לכאורה – שאלות גדולות ומסובכות, אך אין צורך במחקרים מורכבים ובנתונים סטטיסטיים מדויקים כדי להשיב עליהן, די להקשיב לשיח המשכילים: נבחרים העם, המורים, אנשי התקשורת, שחקני התאטרון, שלא לדבר על העוסקים בתחומים שבהם השפה היא לכל היותר מכשיר פונקציונלי. די לטלפן להוצאת ספרים מרכזית ולשמוע את התקליט שלה אומר: "אם ידועה לכם מספר השלוחה חייגו אותו כעת". די להקשיב ליומן חדשות הטלוויזיה ולשמוע איך הפרשן "מייצר" הכול, מפגיעים ועד תקריות דיפלומטיות, בעוד איש הצבא שלצדו "מבצע" כל דבר, מסיכולים ממוקדים ועד לגיחות מטוסים, כאילו בעברית אין

1. "רציתי לכתב שפתי ישנים", מתוך אמיר גלבוע, כל השירים א-ב, תל-אביב 1987, ב, עמ' 64.

ולא היו מעולם נטיות פעלים. גם לא תארים ("זה משהו משהו"), גם לא הבדלי מינים, גם לא התאם של מין ומספר. אידיעות השפה מאפיינת כיום גם את העוסקים בתרבות עצמה: במאים שאינם יודעים את שפתם, שחקנים שאוצר המילים הדל שלהם אינו מאפשר הזדהות עם טקסט החורג מהדוקומנטרי והמידי, מורים לעתיד – תלמידי מדרשה – שאינם יודעים לבנות חיבור כהלכה, שבקופסת התהודה התרבותית שלהם בלגן מקושקש מכל מה שנקלט ללא שיון וללא מאמץ: כותרות עיתונים, פרסומות טלוויזיה, גינגלים של רדיו, הפזמון הצועד בראש, ידיעות אינטרנט, אמרת הכנף האחרונה של פוליטיקאי שערורייתי, כל מה שנוגד ומתכלה כהרף, קצף על פני המים רוחש ונעלם.

"כבר כמה שנים שאין לי עבר!" אמר בגאווה אדם שהתיימר להיות נציג ציבור. אפשר לומר בפחות גאווה "כבר כמה שנים שאין לנו עבר" – אין לנו זיכרון משותף של נבחרת טקסטים, והשכחה מאיימת להטיל אותנו לתוך כאוס רוחני, אותו תוהו ובוהו שהשפה שבפינו כבר מבשרת אותו מזמן.

רב-תרבותיות, המגוון והשוני המאפיינים את החברה בישראל הם אכן מאגר עשיר לבניית מכנה תרבותי משותף, אבל מעצם ההגדרה, הם אינם מהווים אותו. נרטיבים היסטוריים שונים בתכלית, הבדלים מנטליים, ערכים שונים, אינם יכולים לשמש מכנה משותף. נוף, אקלים, גובה מפלס הכינרת, מלחמת הקיום, האזרחות כשלעצמה, אפילו לא הדמוקרטיה ומאבקים חברתיים צודקים ככל שיהיו, בוודאי לא אמצעי התקשורת הגלובאלית, אין בהם כדי להעניק אותו ממד רוחני ייחודי, משותף ומאחד, משתנה אך גם מאריך ימים, שהוא זהות תרבותית של חברה. נחוצות הצורות המשותפות המבטאות אותם במילים, ונחוץ להפנים אותן בזיכרון.

"אני בקושי יודעת מי אני", אומרת אליס לזחל. "אני לא זוכרת דברים כמו קודם, ואני לא נשארת באותו גודל עשר דקות ברציפות!".
 "חזרי על 'כבר זקנת, אבי' אומר לה הזחל: תשלפי מהזיכרון את הטקסטים" –
 עצה טובה מפי מומחה גדול לבעיות זהות.